

KASZA PÉTER
EGY CATULLUSI SZÖVEGHELY UTÓÉLETÉHEZ

A humanista latin irodalom szerzői kapcsán sokszor és sokat emlegetett közhely, hogy ezek az írók-költők szívesen fordultak idézetekért az ókori klasszikus szerzők műveihez, így saját szövegeik hemzsegnak az allúzióktól és a reminiscenciáktól. Még néhány évtizeddel ezelőtt is, amikor a neolatin irodalom kutatása gyerekcipőben járt, a tudósok hajlamosak voltak a nem klasszikus szövegek művészi értékét a bennük felfedezett antik hivatkozások alapján meghatározni, vagyis minél több reminiscenciát sikerült azonosítani egy-egy szövegben, a szerző és műve annál komolyabb elismerésre számíthatott. Ez a megközelítés nem sokban különbözött attól, ahogyan például ókori római szerzők esetében a görög előzményeket igyekeztek feltárni buzgó kutatók. Ilyenformán keresték és kérték számon Plautus és Terentius darabjaiban Menandroszt, Vergiliusban Homéroszt, Senecában a nagy görög tragikusokat, tekintet nélkül arra, hogy ez a romantika korának eredetiségkultuszát abszolutizáló szemlélet a római, illetve később a humanista auktoroknak legjobb esetben is az ügyes epigon szerepkörét hagyta csak meg.

Az utóbbi évtizedek során azonban az újabb irodalomelméleti megközelítések fényében a görög irodalomra építő latin szerzőket, és ennek folyományaként az egész antik irodalom tárházát buzgón kiaknázó humanistákat is egyre inkább kezdik önálló, sajátos esztétika jegyében alkotó művészeknek tekinteni,¹ akiknél az idézetek már nem szolgai utánzást jelentenek, hanem egy sajátos, egyben tudatos allúziós technikát, mely lényegében a modern irodalom intertextuális szövegvilágának előhírnöke. Ugyanakkor mindkét egykor epigonként (le)kezelt irodalom, vagyis a latin és a neolatin esetében megfigyelhetünk egy nagyon fontos kultúrközvetítő feladatot, hiszen ahogyan a római szerzők jelentős szerepet játszottak a görög irodalom fontos műfajainak elterjesztésében és továbbadásában, ugyanúgy a neolatin irodalomtól sem lehet elvitatni azt a szerepet, melyet az antik tradíció továbbörökítésében töltött be.

Az alábbi rövid tanulmányban egy catullusi szöveghehely kapcsán teszek kísérletet arra, hogy bemutassam, hogyan működik ez a humanisták által előszeretettel alkalmazott allúziós technika, és milyen szerepe lehet az antik szövegvilág hagyományozásában.

Az ún. északi humanizmus vitathatatlanul legnagyobb jelentőségű és hatása alakja Rotterdami Erasmus. Számtalan vaskos fóliókötetet megtöltő művei jelentős része mára a szaktudósokon kívül keveseket érdeklő teológiai írásokból, bibliamagyarázatokból, görög szerzők latinra fordított szövegeiből tevődik össze, van azonban néhány olyan írása, melyeknek szinte mit sem ártott a születésük óta eltelt közel ötszáz év, éppoly frissek és a mai olvasó számára is élvezetesekek, mint keletkezésük idején voltak. Az egyik ilyen mű a humanista irodalom talán legismertebb szatírája, a *Balgaság dicsérete*, a másik egy eredetileg latin társalgási kézikönyvnek indult vállalkozás, a *Colloquia familiaria*, vagyis a *Nyájas beszélgetések* című munka. A *Colloquia* hosszabb-rövidebb dialógusok gyűjteménye, mely Erasmus életében számtalan átdolgozást ért meg, és ezalatt egyre újabb párbeszédekkel gyarapodott.² Az antikvitásból örökölt dialógusforma különösen kapóra jött

¹ A legfrissebb példák közé tartozik az antik tragédia sokáig méltatlanul mellőzött szerzőjének, Senecának az újrafelfedezése és újraértékelése. Vö. *Ferenczi Attila* előszavát Seneca drámáinak legújabb magyar kiadásához. *Seneca drámái*, Budapest 2006. 9–15.

² A *Colloquia* első változatát Erasmus eredetileg egy lübecki testvérpár, Christoph és Heinrich Northoff számára kezdte írni 1497-ben kimondottan tankönyvi céllal. Az első (kalóz)kiadás jóval később, 1518-ban jelent meg Bázelen Frobenius nyomdájában. A későbbiek során, már Erasmus tudtával, 1534-ig még további tizenöt kiadást ért meg, és a végső változat már 57 dialógust tartalmazott.

Erasmusnak, mivel a *Colloquia* hamar túllépett az eredeti célkitűzésen, és egyfajta sajátos publicisztikává lényegült át, amely lehetőséget adott Erasmusnak, hogy sorra vegye és megtárgyalhassa a kora újkori Európa aktuális problémáit, a nők helyzetétől kezdve a gyermeknevelés kérdésein át a böjti ételek fogyasztásáig anélkül hogy határozottan elkötelezné magát a dialógusokban kifejtett álláspontok bármelyike mellett.³

A *Colloquiát* már Markis Simon Erasmus szinte skolasztikus igényű, nagy összegző művei egyikének tartotta⁴ annak ellenére, hogy a legkülönbözőbb tárgyú beszélgetések között csak keveset lehet tematikailag csoportokba rendezni. Ilyennek tekinthetők azonban a nőkkel, a nők feladataival, társadalmi szerepével foglalkozó dialógusok. Ezek egyike, mely további vizsgálódásaink kiindulópontjává kínálkozik, a *Proci et puellae*, azaz a *Kérő és a lány* című viseli.⁵ A dialógus egy Pamphilus nevű fiatalember és egy Maria nevű szűz beszélgetése, amely azt a korban egyre fontosabbá váló kérdést járja körül, hogy melyik a megfelelőbb, ha úgy tetszik, Istennek tetszőbb életforma: a házasság vagy a szűzi tisztaságban leélt élet. A szerepek adottak: a beszélgetés során a szerelmes Pamphilus természetesen arról igyekszik meggyőzni szíve választottját, hogy a házasság jó, hasznos és erkölcsös dolog, míg a felvágott nyelvű Maria magától értetődően, ugyanakkor némi kacérságtól sem mentesen a szűzi tisztaság elsőbbsége mellett tör lándzsát. Vitájuk egy pontján, amikor Maria már-már beadja a derekát, de még mindig a házasesetnek szükségképpen áldozatul eső szüzessége miatt aggódik, Pamphilus egy hasonlattal próbálja igazát bizonyítani. Megkérdi Mariától, hogy ha lenne egy gyönyörű gyümölcsöse, azt szeretné-e, ha az virágokon kívül mást soha nem teremne, vagy inkább lenne kedvére való, hogy miután a virágok lehullottak, gyümölcsöktől lássa roskadozni a fákat.⁶ Mikor Maria kitérő választ ad, Pamphilus tovább üti a vasat, és azt kérdi, vajon azt a szőlővesszőt tartja-e szebbnek a lány, mely magányosan a földre konyul, és ott elrothad, vagy azt, amelyiket szilfához kötözik és így dús fürtöket érlel.⁷

Maria erre nyomban visszakérdez, hogy Pamphilus mit gondol, melyik rózsza a szebb: az, amelyik virágjában, érintetlenül tündököl, vagy az, amelyiket leszakítanak és egy ember kezében hervadozik.⁸ Pamphilus azonban ügyesen kikerüli a csapdát, és azt válaszolja, hogy szerencsésebbnek tartja azt a rózsát, amelyik emberi kézben hervad el, hiszen mindenképp az a sorsa, hogy elhervadjon, de így legalább addig is gyönyörködteti annak szemét és orrát, aki leszakította. Miképpen, teszi még hozzá, a bor is jobban jár, ha megisszák, még mielőtt megecetesedne.⁹ A beszélgetés azután természetesen a szavakész Pamphilus győzelmével zárul, akinek nem sikerül ugyan csókot lopnia a szemérmes Mariától, de ígéretet kap, hogy a lány hozzámege feleségül.

A Pamphilus és Maria közti szóváltás érveit hallva már egy szemfüleesebb gimnazista is felkaphatná a fejét, hiszen az érintetlen virág vs. szilfához kötözött szőlővessző hasonlat Catullus 62.

³ Erasmus *Colloquiájának* talán legfontosabb antik előképét Lukianosz szatírái jelentették. Vö. *Martha Heep*: Die *Colloquia familiaria* des Erasmus und Lucian. Halle 1927.

⁴ *Markis Simon*: Rotterdami Erasmus. Budapest 1976.

⁵ A *Colloquiának* máig sincs teljes magyar kiadása. Az 1981-ben Trencsényi-Waldapfel Imre és Komor Ilona fordításában megjelent kötet (*Erasmus*: Nyájas beszélgetések. Budapest 1981), csak egy kisebb válogatást közöl a dialógusokból. Jelenleg Petneházi Gáborral közösen, hallgatók bevonásával dolgozunk a *Colloquia* magyartításán.

⁶ „*Sed eho, dic mihi, si tibi esset elegans pomarium, optares illic nihil unquam gigni praeter flores: an malle, delapsis floribus, videre arbores maturis pomis gravidas?*” Opera omnia Desiderii Erasmi Roterodami. Ordinis primi, Tomus tertius. Amsterdam 1972. 284.

⁷ „*Saltem illud responde, utrum est elegantius spectaculum, vitis humi iacens et computrescens, an amplexa palum aut ulmum, eamque purpureis uvis degravans?*” Opera omnia Desiderii Erasmi Roterodami. Ordinis primi, Tomus tertius. Amsterdam 1972. 284–285.

⁸ „*Responde tu mihi vicissim, utrum spectaculum amoenius, rosa nitens et lactea in suo frutice, an decerpta digitis ac paullatim marcescens?*” Opera omnia Desiderii Erasmi Roterodami. Ordinis primi, Tomus tertius. Amsterdam 1972. 285.

⁹ „*Ego rosam existimo felicior, quae marcescit in hominis manu, delectans interim et oculos et nares, quam quae senescit in frutice: nam et illic futurum erat, ut marcesceret; quemadmodum felicius est vinum, quod bibitur antequam acescat.*” Opera omnia Desiderii Erasmi Roterodami. Ordinis primi, Tomus tertius. Amsterdam 1972. 285.

carmenéből lehet ismerős, ennek ellenére eddig tudomásom szerint egyetlen Erasmus-kommentár sem hívta fel erre a figyelmet.

A 62. carmen a *Corpus Catullianum* közepén elhelyezkedő hosszabb költemények, az ún. *carmina maiora* második darabja, és az előtte álló költeményhez hasonlóan szintén nászvers. Lényegében az egész költemény egy fiú- és egy lánykórus egymásnak felelgető vitájából áll, ahol a lányok a házasságot és annak minden velejáróját, még a nászéjszaka kezdetét hírül adó Esthajnalcsillag feljövételét is negatív, míg a fiúk ugyanezeket a jelenségeket pozitív színben tüntetik fel. A nászisten, Hymenaeus invokálásával valamiképpen versszakokra tagolható költemény 39–47. soraiban találjuk meg az Erasmusnál Maria által alkalmazott hasonlat eredetijét, amikor a lányok kórusa a szűz lányt egy zárt kertben növő virághoz hasonlítja, aki csak addig kedves az övéinek, amíg tisztaságát megőrzi, ha azonban testét beszennyezve elveszti virágát, utálatos lesz mind a fiúk, mind a lányok számára. A Pamphilus érvei közt szereplő, szilfához kötözött szőlővessző hasonlata Catullusnál a vers 49–55. soraiban található, ahol a fiúkórus nevezi nyomorultnak a mezőn, magányosan növő szőlővesszőt, mely sosem hoz gyümölcsöt, csak sorvadozik, ha ellenben szilfa mellé kötik, sorsa rögvest jobbra fordul.

De valóban Catullustól való az átvétel? A kérdés azért merülhet fel, merthogy a szilfa-szőlővessző páros példabeszédként előkerül Ovidiusnál is, a *Metamorphoses* 14. énekében Pomona és Vertumnus története kapcsán.¹⁰ Pomona, a gyümölcsstermelő lány minden kérőt elutasít, míg aztán Vertumnusnak, öreg anyóka képében a szilfára futtatott szőlővessző példájával sikerül jobb belátásra bírnia a lányt. A hasonlóság ellenére mégis biztosra vehetjük, hogy, noha Erasmus bizonylan ismerter az egyébként nyilvánvalóan Catullus által ihletett ovidiusi helyet, eredeti mintája mindenképp a neóterikus költő kellett hogy legyen, mivel nála Ovidiusszal ellentétben a hasonlat mindkét fele megtalálható, azaz nemcsak a házasságot pártoló szilfa-szőlővessző, hanem a házasság ellenében felhozható hervadó rózsza metaforája is.

Erasmus igazi intertextusként használja Catullus versét. A dialógusban Pamphilus szájába adja saját, sokszor szinte máig hatóan érvényes modern gondolatait a házasságról: hogy a jó házasság alapja a hasonló jellemű, vagyoni és társadalmi helyzetű emberek szövetsége, ahol a nő sem játszik alárendelt szerepet, hanem a férfi társa a mindennapok küzdelmeiben. Az ő feladata az otthonteremtés, a férfi munkáját segítő és megalapozó családi béke biztosítása. Ehhez azonban olyan nő kell, aki nemcsak a szövés-fonásban járatos, de műveltségben is társa lehet a férfinak. A Catullus-parafrázis beillesztése így módon kettős célt szolgál. Egyrészt az allúzió szabályainak megfelelően a művelt olvasó gyönyörködtetését, akitől Erasmus nyilván várja, hogy felismeri a tudós játékok az antik szöveggel, de másfelől kiválóan megtámogatja, mintegy aláhúzza Erasmus véleményét az ideális feleségről, akinek a hagyományos elvárt női szerepek mellett bizonyos műveltséggel is rendelkeznie kell. Maria, aki egy, a házasságot pártoló, Catullustól kölcsönzött évrre kapásból egy szintén Catullustól származó, házasságot elutasító érveléssel vág vissza, valóban megtestesíti az Erasmus/Pamphilus által elképzelt nőideált.

Végezetül röviden vizsgáljuk meg azt is, hogyan tölthet be közvetítő szerepet az antik és a modern anyanyelvű irodalom között a neolatin.

Az angol reneszánsz színpad óriása, William Shakespeare tragédiáiban közismerten előszeretettel nyúlt antik témákhoz. Elég itt arra utalni, hogy a királydrámákat nem számítva, Shakespeare tíz tragédiát írt, és ezeknek éppen a fele antik környezetben játszódik. De vígjátékai sem függetlenek az ókori színpad hatásaitól. Legelső ránk maradt komédiája,¹¹ a *Tévedések vígjátéka* egészen nyilvánvalóan Plautus ikerkomédiájának, a *Manachmínek* a feldolgozása, de az *Amphitruo* hatását is tükrözi. Ennek az Ephesusban játszódó vígjátéknak a második felvonásában a férje kicsapongásaitól megviselt Adriana, az összetévesztéses komédiák szabályai szerint, a férje helyett annak mit sem sejtő és értetlenkedő ikertestvérének, a syracusai Antipholusnak érvel a következőképp a házasság fontosságáról:

¹⁰ *Ov. Met.* 14, 661–668.

¹¹ A *Comedy of Errors* 1591-ben íródott, így nemcsak a legkorábbi vígjáték, de általában is Shakespeare korai művei közül való, a Titus Andronicus és a VI. Henrik „kortársa”.

*Thou art an elm, my husband, I a vine,
Whose weakness, married to thy stronger state,
Makes me with thy strength to communicate.*¹²

Azaz megint felbukkan a Catullustól örökölt kép a szilfára futtatott szőlővesszővel, igaz, ezúttal megváltozott szerepkörben. Hiszen a szilfa-szőlővessző párosítás a házasság melletti érveket erősíti, amit Catullusnál, Ovidiusnál és Erasmusnál is férfiak alkalmaztak, hogy meggyőzzék a vonakodó nőket. Shakespeare megfordítja a helyzetet: nála egy már megkötött házasság válsága miatt aggódó nő próbálja ezzel a fél évezes hasonlattal jobb belátásra bírni kicsapongó férjét. Shakespeare legszorosabban antik mintákat követő komédiájában tehát visszaköszön egy ókori költőtől jól ismert motívum. De kitől való?

A Shakespeare-kommentárok egyértelműen Ovidiust vélik felfedezni a szilfahasonlat előképeként.¹³ Ez az állítás annyiban mindenképp jogosnak tűnik, hogy – mint azt már láttuk – Ovidius csak az eredeti hasonlatpár egyik elemét, a szilfa-szőlőt kettősét veszi át Catullustól, így joggal vethető fel, hogy a shakespeare-i sorok ötletgazdája sem a neóterikus költőfejedelem, hanem a *Metamorphoses* szerzője volt.

Ha azonban tekintetbe vesszük, hogy a catullusi szilfahasonlat Erasmus *Colloquiájában* is olvasható volt, talán meg lehet kockáztatni a felvetést, hogy Shakespeare nem közvetlenül a két ókori költő valamelyikénél, hanem a Erasmusnál talált rá a hasonlatra. Az óvatosság mindenképp indokolt, hiszen láttuk, hogy Erasmus a teljes catullusi hasonlatot átveszi és alkalmazza, így a szilfás részre szorítókozó Shakespeare esetében Ovidius hatása tűnik kézenfekvőbbnek. Nem szabad azonban elfelejtenünk, hogy Erasmus *Colloquiája* az egyik legnagyobb példányszámban kiadott, és az egyik legolvasottabb mű volt a 16. században, ráadásul a protestáns Angliában az sem akadályozta az Erasmus-recepciót, hogy a tridenti zsinat indexre tette a nagy humanista műveit.¹⁴ Az Erasmus-hatás így egyáltalán nem tűnik légből kapottnak.

Ha zárszóként magunk is az immár ezeréves hasonlatra szeretnénk hagyatkozni, azt mondhatnánk, hogy a neolatin irodalom is szőlővesszőként támaszkodik az antikvítás szilfájához, ahonnan erőt merít, hogy termőre fordulhasson, de a Shakespeare-komédia példája talán afelé mutat, hogy némely esetben, *mutatis mutandis* a szőlővesszőből szilfa lesz, hogy a nemzeti nyelvű irodalmak szőlővesszejének szolgáljon támaszul.

KASZA PÉTER
Szegedi Tudományegyetem
Klasszika-Filológiai és Neolatin Tanszék
E-mail: petrusfalx@gmail.com

¹² II. felv. 2. szín, 176–178 (*Te szilfa vagy, én meg futóka inda | Ki gyenge bár, de erődhöz kötözve! Gyengeségét erőddel fonja össze.* – Szász Imre fordítása).

¹³ Vö. A. L. Rowse (ed.): *The Annotated Shakespeare*. Vol. 1. Comedies. London 1979. 43. *Stephen Greenblatt* (general editor): *The Norton Shakespeare Based on the Oxford Edition*. New York–London 1997. 702.

¹⁴ A *Colloquiát* Angliában még a 20. század elején is tankönyvként használták az iskolai latinoktatásban. Vö. *Markis*: i. m. 51.